

УДК 347.961

О. І. НЕЛІН

**ІНСТИТУТ НОТАРІАТУ В УКРАЇНІ ТА РОСІЇ (ІХ–ХІХ СТ.):
ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ**

Проаналізовано спільне та відмінне у процесах формування інституту нотаріату в Україні та Росії (ІХ–ХІХ ст.). З'ясовано, що на Русі цивільно-правові акти укладались усно у присутності свідків. Система обов'язкової реєстрації угод в судових книгах з'явилася в Україні одночасно з рецепцією магдебурзького права, тобто з ХІV ст. Вказано, що російське нотаріальне Положення 1866 р. створило в Україні окремий інститут нотаріату.

Ключові слова: табеліони, дяки, майданні піддячі, маклери, нотариус, нотаріальна діяльність, протоколювання документів у суді, рецепція права, Литовські статуту.

Нелін А.І. Институт нотариата в Украине и России (ІХ–ХІХ в.): сравнительный анализ

Проанализировано общее и отличительное в процессах формирования института нотариата в Украине и России (ІХ–ХІХ в.). Обращается внимание, что на Руси гражданско-правовые акты укладывались усно в присутствии свидетелей. Система обязательной регистрации соглашений в судебных книгах появилась в Украине вместе с рецепцией магдебургского права, то есть с ХІV в. Указывается, что российское нотариальное Положение 1866 г. создало в Украине отдельный институт нотариата.

Ключевые слова: табеллионы, дяки, майданные подьячие, маклеры, нотариус, нотариальная деятельность, протоколирование документов в суде, рецепция права, Литовские уставы.

Nelin O.I. Notary institution in Ukraine and Russia (ІХ–ХІХ centuries): comparative analysis

In the article the author analyses some common and distinctive features of notary institution formation in Ukraine and Russia (ІХ – ХІХ centuries). It has been ascertained that in Rus State the civil and legal acts were settled in the presence of witnesses. The system of mandatory recording of deals in court registers appeared in Ukraine simultaneously with the reception of the Magdeburg Law, i.e. in ХІV century. It has been indicated that the Russian Notaries Act of 1866 established a separate notary institution in Ukraine.

Key words: tabelliones, clerks, scribes, brokers, notary, notarial activities, reporting court proceedings, reception of law, Lithuanian Statutes.

У науковій юридичній літературі зауважується, що інститут нотаріату, як й інші правові явища, пройшов свою еволюцію, удосконалення та збагачення на різних етапах розвитку історії українського народу, пов'язаних з існуванням чи відсутністю української державності, поступово вироблялись сучасні стандарти в цій галузі правових відносин. Нотаріальна діяльність об'єктивно відбиває стан суспільного, економічного, політичного й духовного розвитку певної епохи та певного соціуму.

Водночас результати реформи української правової системи показують, що формальне перенесення західноправових моделей на український ґрунт не завжди є справою доцільною й раціональною.

У Руській державі такого правового інституту, як нотаріат, не існувало. Тому торгові угоди, акти дарування, спадкування укладались, як правило, в усній формі на торзі у присутності двох свідків або митника. Факт вчинення угоди не реєструвався в активих книгах, а засвідчувався свідками.

Першу згадку про руські письмові акти підтверджує ст. 13 договору київсько-го князя Олега з греками 911 р., яка регулювала майнові відносини тих русів, які перебували на службі у візантійського імператора. У цьому історичному документі зазначалось: «Про русів, що служать у Греках у християнського цесаря. Якщо хто (з них) помре, не розпорядившись своїм майном, чи також своїх (тут) не матиме, хай верне (цесар) майно (його) «малим ближикам» у Русь. Якщо ж (русин) учинить заповіт, – той візьме спадок його, кому він напише успадкувати майно; хай успадкує його (хто-небудь) із русів, що (тут) торгують, (чи хто) з різних людей, що прибувають (із Русі) в Греки і «удолжающих»¹.

У більш пізній «Правді Ярослава» (30–40 рр. XI ст.) вказувалось, що суперечки із договорів вирішував суд у складі 12 осіб. Суд допитував свідків укладеної угоди².

Просторова редакція «Руської правди» (XI ст.), при вчиненні окремих договорів, уже вимагала присутності двох свідків чи одного митника, які в разі заявлення претензій давали свідчення, чим підтверджували факт купівлі речей³.

Перші згадки про нотаріальну діяльність на російських теренах містяться у Псковській судній грамоті (XV ст.). На думку російського вченого Ю.П. Титова, тут угоди укладались усно, у формі «запису» та «доски». Усний договір учинявся при свідках. «Доска» – письмовий документ, який укладали без особливих формальностей і не здавали до церковного архіву. «Запис» був найбільшим свідченням укладення договору⁴.

Після розпаду Руської держави й занепаду Галицько-Волинського князівства, на початку XV ст. утворилася держава, до якої входили території нинішньої Литви, Білорусі, більшої частини України (Волинь, Київщина, Поділля, частина Лівобережної України) й західні землі Російської Федерації (Смоленська, Калузька, Тульська й Орловська області). Держава мала офіційну назву – Велике князівство Литовське, Руське та Жемайтійське. У Великому князівстві Литовському на законодавчому рівні вперше встановлювалася вимога письмового оформлення договорів купівлі-продажу маєтків, угод щодо землі, договорів позики за умови, коли загальна сума перевищувала десять коп грошей. Другою обов'язковою умовою було укладення угод у присутності свідків шляхетської належності. Третя, що надавала таким документам публічного характеру, – обов'язкова їхня реєстрація в земському суді й участь сторін при їхньому внесенні до судового протоколу⁵.

Шляхом протоколювання у суді угоди, укладені воєводою, старостою, підстаростою, писарем, набували сили публічних актів і ставали беззаперечними. Тут простежується очевидна схожість інституту римського права – подання табеліон-

них документів до суду із принципами нотаріату, закладеними Статутом Великого князівства Литовського 1588 р.

На території українських земель, які з другої половини XIV ст. увійшли до складу Польщі (Галичина та Волинь), подібно до країн тогочасної Європи, нотаріальні функції виконували канцелярії судів. Канцелярії вели актові книги. Занесений писарем суду (якого часто називали нотаріусом) в актові книги документи – заповіт, договір, закладна й інше – набували юридичної сили і на випадок виникнення у подальшому суперечки були основними, неспростовними доказами⁶.

Уперше в Україні, після Статутів Великого князівства Литовського, Інструкція судам, видана гетьманом Д. Апостолом 13 липня 1730 р., детально регламентувала порядок оформлення права власності на землю, учинення заповітів тощо. Вона зобов'язувала сотенних і городових, а в тих місцевостях, де були магістрати, – їхніх урядовців, «голословно, без купчих писем, от сего времени жодных грунтов не продавать и не покупать», на законодавчому рівні відновила письмову форму вчинення угод за участю свідків⁷.

Так, система обов'язкової реєстрації в урядових (судових) книгах цивільно-правових актів з'явилася в Україні одночасно з реєстрацією магдебурзького права, тобто з XIV ст., була детально врегульована у Литовських статутах, Інструкції судам гетьмана Данила Апостола від 13 липня 1730 р. тощо.

Значимо, що після 1654 р. землі Лівобережної України потрапили під протекторат Московської держави, правова традиція якої полягала в домінуванні закону над іншими джерелами права. Цілим рядом актів договірному характеру, що уклалися царською владою і гетьманами України, в українських землях спочатку зберігалися стародавні права, звичаї і закони. Саме тому тут були чинними Литовський статут, магдебурзьке право, закони гетьманської влади та звичаєве право, що поступово трансформувалося, на думку О.О. Шевченка, у так зване загальне право⁸.

У Московській державі Судебник великого князя Івана Васильовича (1497 р.), Судебник Івана Грозного (1550 р.), Соборне уложення 1649 р. встановлювали порядок вчинення угод, за якими майданні дяки та піддячі складали акти, а потім їх реєстрували у помісному приказі. На думку багатьох юристів, майданні піддячі стали роданачальниками сучасного нотаріату. Це були свого роду табеліони, які раніше існували в Римі.

Дослідник Л.Б. Мандельштам стверджував: «Уложение 1649 г. хотя и не создает органа публичной деятельности с какой-либо более или менее строгой организацией, но устанавливает разницу в силе и значении актов (или крепостей, как они тогда назывались) домашних от совершенных площадными подьячими»⁹.

Однак письмова форма не вважалась надійною для повної достовірності правового акта. Тому вона поступово перейшла у «крепостную» (прототип нотаріальної). Вона вживалась до таких видів договорів: «полные грамоты на холопов», «служилая кабала», «отпускная грамота», «купля-продажа (мена) лошадей».

За Петра I була спроба реорганізувати нотаріальну діяльність. Так, місцем укладення «крепостей на вотчины» став «Поместный приказ», а на «холопов» – «Приказ холопского суда». Реєстрацію угод у 1700 р. здійснювала Московська ратуша та Московська Велика митниця, у 1701 р. – «Оружейная» палата. У 1706 р. – Московська ратуша, у 1708 р. – губернатори та Юстиц-колегії.

Крім того, під час проведення в 1717–1724 рр. реформи державного управління за шведським зразком і перетворення Приказів у колегії до складу останніх уперше було включено нових чиновників – нотаріусів, які вели протоколи зборів

колегій і шивали всі протоколи у спеціальні книги. Нотаріуси реєстрували вхідну кореспонденцію («от частных лиц поступали «челобитные») і реєстрували її в «квитанционную книгу». Вони були включені до складу канцелярії Сенату, Юстиц-колегії і Комерц-колегії¹⁰.

За часів Катерини II у зв'язку зі скасуванням Юстиц-колегії в 1775 р. вчинення кріпосних актів було передано палаті цивільного суду та повітовим судам, де були засновані відділи кріпосних справ, які проіснували до введення в дію Положення про нотаріальну частину 1866 р. У кріпосних відділах палат цивільних судів акти укладались без обмежень; у повітових судах – на суму до 300 крб. Кріпосний порядок був обов'язковим лише для актів про відчуження нерухомого майна кріпосних людей¹¹.

В умовах буржуазноорієнтованих реформ у Росії було введено нову посаду – «маклерів». Вони вважалися державними чиновниками, але заробітної плати не одержували.

Кожен нотаріус і маклер вів актову книгу та книгу грошових зборів. За кожну укладену угоду стягувалось мито розміром від 0,25 % до 0,5 % від суми договору чи опротестованого векселя. Від одержаних сум вони собі залишали 25 %.

Слід зазначити, що, крім публічних нотаріусів і маклерів, існували ще дві групи осіб, які вчиняли нотаріальні дії:

маклери судноплавних розправ; державно-комерційного банку; приватні маклери, які вчиняли угоди лише для жителів певної частини міста; цехові маклери; маклери Кронштадтського об'єднання вільних матросів;

магістри, ратуші, думи, митники, станові пристави, торгові словесні суди.

Отже, у Російській імперії на стадії її становлення не було єдиної системи органів нотаріату. Крім відділів кріпосних справ, які перебували у підпорядкуванні судових органів, існував ще ряд інших установ, наділених повноваженнями вчиняти нотаріальну діяльність.

На Лівобережній Україні до кінця XVIII ст. нотаріальна діяльність розвивалася, ґрунтуючись на власній правовій традиції, але з урахуванням позитивних впливів польської й німецької, а через них і французької правових систем, відтепер нерозривно була пов'язана з історією російського нотаріату.

Після відміни дії місцевого права на Правобережній Україні у 1840 р., на Лівобережній Україні – у 1843 р. і відмови ввести в дію «Зібрання малоросійських прав» 1807 р. та «Звід місцевих законів західних губерній» 1837 р. самодержавний уряд змушений був доповнити «Звід законів Російської імперії» низкою норм права, що визначали особливості окремих інститутів права України.

Завершальним етапом кодифікаційних робіт, здійснених винятково для Полтавської та Чернігівської губерній, стало видання 4 березня 1843 р. указу імператора № 3585 «Про введення в губерніях Чернігівській і Полтавській загальних про судочинство настанов імперії», згідно з яким до другого видання «Зводу законів Російської імперії» (1842 р.) увійшли особливі для застосування лише у цих губерніях статті (норми права), які у своїй основі містили давні й особливі права України.

Сучасний український дослідник історії права О.М. Коросташов проаналізував застосування 58 із 3979 статей, які були викладені в 53 статтях «Зводу законів цивільних», чотирьох статтях «Зводу законів про стани», одній статті «Зводу законів межових»¹².

Відповідно до ст. 1283 «Зводу законів цивільних» оформлення договорів провадилося: кріпосним порядком; явкою актів для засвідчення в кріпосних устано-

вах; якою актів для засвідчення в маклерських та інших присутніх установах; домашнім порядком.

Відповідно до ст. 600 «Зводу законів цивільних» у Чернігівській і Полтавській губерніях для надання чинності цивільно-правовим угодам про довічне володіння, поділ винових, улиточних (тобто переданих у володіння), а також зобов'язань, із яких позичені оптові суми забезпечувалися нерухомим майном, вони реструвалися в цивільних палатах і повітових судах в актових книгах, скріплювалися підписами сторін, секретаря суду і печаткою суду. На вимогу сторін працівники суду видавали копії засвідчених цивільно-правових угод та витягів із них¹³.

Зазначимо, що перелік видів актів (ст. 600), застосовуваних у Полтавській та Чернігівській губерніях, не мали аналогів у загальноросійському цивільному законодавстві.

Значну увагу в Україні було приділено інституту свідків. Так, особливі для Полтавської та Чернігівської губерній положення, включені до статей 654, 655 і 659 «Зводу законів цивільних», ґрунтувалися на нормах місцевого права, висували більшу кількість умов щодо осіб, які могли бути свідками при укладанні та відповідному оформленні угод, ніж це було передбачено загальноросійським законодавством. Як наслідок, у Полтавській та Чернігівській губерніях більш чітко контролювалося виконання сторонами договірних зобов'язань і більш жорстко охоронялося майно, яке було об'єктом укладених угод.

Найважливіший період історії нотаріальної діяльності в Україні та Росії починається з XIX ст., коли судова реформа 1864 р. виділила нотаріат у самостійний, незалежний від судової влади інститут із досить великими повноваженнями.

Відповідно до Положення про нотаріальну частину від 14 квітня 1866 р. у столицях, губерніях і повітових містах, а в разі потреби – і в повітах почали відкривати нотаріальні контори. Нотаріуси призначалися головами судової палати за поданням голів окружних судів. Кількість нотаріусів встановлювалася Міністерством юстиції за згодою Міністерства внутрішніх справ і фінансів.

Суттєво були підвищені вимоги до кандидатів на посаду нотаріуса. Якщо раніше від кандидата на посаду нотаріуса вимагалось бути грамотним, чесним, то відповідно до Положення про нотаріальну частину 1866 р. нотаріусом міг бути лише російський підданий, повнолітній (21 рік), не судимий, який не посідав посад ні на державній, ні на громадській службі, успішно склав іспити на вміння правильно оформляти різноманітні акти та на знання нотаріального діловодства і вніс грошову заставу на випадок заподіяння шкоди клієнтові помилковими діями (до 25 тис. карбованців у столицях, у губернських містах – до 15 тис. крб., у повітових містах і повітах – до 10 тис. крб.)¹⁴.

У місцевостях, де присутність нотаріуса визнавалася необхідною, але охочих зайняти вакансію не було, передбачалося призначення нотаріуса від уряду. Призначений урядом нотаріус вважався державним службовцем, користувався такими самими правами та перевагами, як і секретар окружного суду, заробітна плата йому призначалася Міністерством юстиції.

Незважаючи на те, що нотаріуси перебували на державній службі, утримання від держави, окрім призначеного урядом, вони не мали, їхня праця оплачувалася особливим збором, який вони стягували з клієнтів. Частина збору йшла на користь казни, місцевих зборів, а решта – нотаріусу. Нотаріальні витрати складалася з казенних мит, місцевого збору, плати нотаріусам і старшим нотаріусам. Поклавши на нотаріусів складні обов'язки, держава не дала їм права отримувати чини, ордени, пенсію; вони були чиновниками восьмого класу.

Водночас Положення 1866 р. не регулювало внутрішню структуру нотаріату. Корпоративні початки нотаріату не прижились у Росії. Відсутність Ради нотаріусів ставило їх у повну залежність від голови Судової палати. Захищати інтереси нотаріусів не було кому.

На нашу думку, незважаючи на значні недоліки, російське нотаріальне Положення 1866 р. створило в Україні окремих інститут нотаріату та визначило його місце як органу публічної діяльності у системі судового відомства.

Отже, можна зробити такі висновки:

1) на Русі угоди укладались усно при свідках. У Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій, до складу яких входили українські землі, нотаріальна діяльність зазнала еволюції: від звичаєвих форм посвідчення угод до державно-правових;

2) в Україні система обов'язкової реєстрації в урядових (судових) книгах цивільно-правових актів з'явилася одночасно з рецепцією магдебурзького права, тобто з XIV ст., і була детально врегульована в Литовських статутах, Інструкції судам гетьмана Данила Апостола від 13 липня 1730 р. тощо;

3) у Російській імперії на стадії її становлення не було єдиної системи органів нотаріату. Крім відділів кріпосних справ, які перебували у підпорядкуванні судових органів, існував ще ряд інших установ, наділених повноваженнями вчиняти нотаріальну діяльність;

4) російське нотаріальне Положення 1866 р. створило в Україні окремих інститут нотаріату.

1. *Бараць Г.М.* Критико-сравнительный анализ Договоровъ Руси с Византией / Бараць Г.М. – К.: Типография 1-й Киевской Артели Печатного Дѣла. Трехсвятительская №5, 1910. – С. 37–38. 2. *Хрестоматія* по истории государства и права СССР. Дооктябрьский период / [под ред. Ю.П. Титова, О.И. Чистякова]. – М., 1990. – С. 56. 3. *Руська Правда* (Просторова редакція). Хрестоматія з історії держави і права України: у 2 т. : навч. посібник / [за ред. В.Д. Гончаренка]; [уклад. В.Д. Гончаренко, А.Й. Рогожин, О.Д. Святоцький]. З найдавніших часів до початку XX ст. – К.: Ін Юре, 2000. – Т. 1. – С. 38. 4. *Історія* государства и права России: учебник / [под ред. Ю.П. Титова]. – М.: Проспект, 1999. – С. 17. 5. *Статути* Великого князівства Литовського: у 3 т. Статут Великого князівства Литовського 1588 р.: у 2 кн. / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – О.: Юрид. літ., 2004. – Т. 3. – Кн. 2. – С. 218–219. 6. *Бардах Ю. та ін.* История государства и права Польши / [Юлиуш Бардах, Богуслав Лесноградский, Михаил Пиетрчак]. – М.: Юрид. лит., 1980. – 559 с. 7. *Василенко М.П.* Матеріали до історії українського права / Василенко М.П. – К.: Друк. Всеукр. Акад. Наук, 1929. – Т. 1. – С. 8–17. 8. *Історія* українського права / [за ред. О.О. Шевченка]. – К.: Олан, 2001. – С. 5. 9. *Мандельштам Л.Б.* Учреждение нотариата и его организация / Л.Б. Мандельштам // Журнал Министерства юстиции : Типография Правительствующего Сената. – 1899. – № 4. – С. 36. 10. *Анисимов Е.В.* Государственные преобразования и самодержавие Петра Великого в первой четверти XVIII в. / Анисимов Е.В. – СПб., 1997. – С. 189–191. 11. *Выменец С.П.* Историко-правовые аспекты становления и развития института нотариата. Российский и международный опыт / Выменец С.П. – СПб.: Академия общественных связей, 2000. – 231 с. 12. *Коросташов О.М.* Особливості правового регулювання цивільних відносин у Полтавській і Чернігівській губерніях (перша половина XIX століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / О.М. Коросташов. – Полтава: Вид. ПРВВ ПУСКУ, 2001. – 20 с. 13. *Свод* законов Российской империи: в 15 т. – СПб., 1842. – Т. 10. – Свод законов гражданских и межевых. – 738 с. 14. *Положение* о нотариальной части / Свод законов Российской Империи: Т. XVI. – Ч. 1. – СПб., 1892. – С. 215–246.